

*Олег
Кисельов*

НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ В АКАДЕМІЇ НАУК УРСР ЗА ПОСТСТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ: МІЖ ДОСЛІДЖЕННЯМИ ТА ПРОПАГАНДОЮ

Століття Академії наук України ставить перед представниками всіх установ питання про досягнення вітчизняної науки та окремих її напрямків. Що було зроблено за ці роки? Чого не вдалося зробити і чому? Якими є причини успішного розвитку або ганебного занепаду певної дисципліни або наукового напрямку? Йдеться про питання, відповіді на які є не просто евристично цінними, натомість відповіді на них шукають не стільки для включення цих відповідей у підручники з історії цих дисциплін, скільки для власної саморефлексії. Без критичного осмислення власної історії не може існувати жодна дисципліна. Власне існування такої саморефлексії, мабуть, є одним із критеріїв виокремлення дисципліни з ширшого загалу напрямків дослідження певної науки.

Все це безпосередньо стосується і сучасного вітчизняного релігієзнавства, яке існує фактично понад чверть сторіччя, а кілька років тому було навіть відокремлене від філософії на рівні спеціальностей, затверджених Міністерством освіти і науки України. Саморефлексія сучасного релігієзнавства можлива і необхідна не лише щодо останніх 25 років його існування, але й щодо попередніх — дореволюційного та радянського — періодів. Останній з названих періодів є особливо важливим, оскільки українське релігієзнавство має з ним безпосередній зв'язок: від радянського наукового атеїзму воно успадкувало щонайменше інфраструктуру та кадри.

У Центральній та Східній Європі існують три підходи до оцінки наукового атеїзму¹, що їх чітко сформулював К.М. Антонов: 1) конфесійний підхід, для якого характерне повне заперечення наукового атеїзму з огляду на хибне розуміння релігії, релігійної свідомості та інших ключових концептів релігії, а також виходячи з того, що метою наукового атеїзму фактично була боротьба з релігійними забобонами; 2) ліберальний підхід, який критично ставиться до заідеологізованості цієї дисципліни, а отже й сумнівається в її теоретико-методологічних засновках; 3) спадковий підхід, який розглядає науковий атеїзм як предтечу сучасного пострадянського релігієзнавства та зосереджує свою увагу передусім на його досягненнях та успіхах, що є характерним для релігієзнавців, академічна або педагогічна кар'єра яких значною мірою була пов'язана з радянською добою [Антонов, 2014: с. 9–11]. Всі три підходи наявні, наприклад, у книзі «Вивчення релігій за закритою та відкритою Залізною Завісою: наукове дослідження релігії у Східній Європі», складеної з восьми нарисів про розвиток релігієзнавства у Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, Естонії, Латвії, Україні та Росії [Bubík, Hoffmann, 2015]. Так, редактори книги Томаш Бубік та Генрік Гофман зазначають, що релігієзнавства у Східній Європі за комуністичних часів не існувало, а марксистська критика релігії пригальмувала розвиток дисципліни [Bubík, Hoffmann, 2015: р. viii]. Проте водночас Девід Вацлавік зауважує, що за комуністичних часів було закладено міцний фундамент для релігієзнавства у Словаччині, хоча успіхи дисципліни він не пов'язує з марксистським науковим атеїзмом [Václavík, 2015]. Натомість Єкатерина Елбакян присвячує свій текст досягненням радянських дослідників релігії, а отже демонструє існування потужного релігієзнавства в СРСР [Elbakyan, 2015].

Українські релігієзнавці у переважній більшості також схиляються до третьої позиції щодо наукового атеїзму: незважаючи на існування ідеологічного пресингу, релігієзнавча думка за радянських часів плідно розвивалася, хоча й була обмежена лише марксистським підходом [Колодний, 2017]. Утім, існує кілька публікацій, які звертають увагу академічної спільноти на певні практики наукового атеїзму, що ставлять під сумнів власне його академічний статус [Басаурі Зюзіна, 2017; Панич, 2015].

У цьому нарисі ми ставимо собі за мету зробити огляд функціонування наукового атеїзму в структурі Академії наук УРСР та на його підставі відповісти на питання, якою мірою дослідження релігії, що існували у вітчизняній Академії у постсталінський період, перебували під впливом партійної ідеології. У цьому випадку питання слід розглядати не в аспекті наявності у цих дослідженнях марксистсько-ленінської методології (яка фактично була

¹ Принагідно зауважимо, що не в усіх країнах соціалістичного блоку існував власне науковий атеїзм. Так, наприклад, польський релігієзнавець Генріх Гофман відзначає, що «ідея «наукового атеїзму» не прижилася у Польщі (навіть серед вітчизняних марксистів)» [Гофман, 2010: с. 74].